

MU'TASIM et-TÜCİBÎ

Mansûr'un kumandanlarından Veşka (Huesca) Valisi Muhammed b. Ahmed b. Sumâdîh et-Tücbî idi. Babasının ölümü üzerine Mu'tasım-Billâh lakabıyla amcası Ebû Utbe İbn Sumâdîh'in üç yıl süren nâibliği altında tahta çıktı. Bastırdığı sikkelerde Vâsiq-Billâh ve Reşîd lakaplarını da kullanan Mu'tasım'ın kırk yıl devam eden melikliği komşularıyla mücadele içinde geçti. Saltanatının ilk yıllarında Gırnata'nın (Granada) Zîrî Hükümdarı Bâdis b. Habbûs ile babası zamanındaki dostane ilişkileri sürdürdü. Dayısı Belensiye Meliki Abdülazîz b. Ebû Âmir'in Lûrka (Lorca) hâkimi İbn Şebîb isyan etti (443/1051). Mu'tasım bu isyanı bastırıp topraklarına tekrar sahip oldu. Abdülazîz'den sonra oğlu Abdülmelik el-Muzaffer ile mücadeleye devam eden Mu'tasım, Bâdis'in yardımıyla onun üzerine yürüdüye de bir başarı kazanamadı (452/1060). Ardından Gırnata'yı istilâ etmeye niyetlendi; ancak bunu da başaramadı. O tarihte Lûrka, Ceyyân (Jaen) ve Beyyâse de (Baeza) Meriye Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bâdis'in ölümünden sonra torunu Abdullah b. Bulukkîn ile savaşmaya başlayan Mu'tasım nihayet onunla bir anlaşmaya vardı. Murâbit Hükümdarı Yûsuf b. Tâşfîn Endülü's'e geçtiğinde (483/1090) Mu'tasım artık yaşlandığı için oğlu Muizzüddeve ile Yûsuf b. Tâşfîn'e kıymetli hediyeler ve ordusuna yardımcı bir birlik gönderdi; bu askerler Zellâka savaşına (479/1086) ve Aledo kuşatmasına katıldı.

Cömertliğiyle meşhur olan Mu'tasım Endülü'sün her tarafından Meriye'ye gelen âlim, edip ve şairleri himaye eder, onlara sarayında ilgi gösterip ihsanlarda bulunurdu. Bunlar arasında şair İbn Ubâde, İbn Şeref, Es'ad b. Billîta, İbnü's-Şehîd, coğrafyacı İbnü'd-Delâi el-Uzrî ve Ebû Ubeyd el-Bekrî sayılabilir. Kendisi gibi oğulları Muizzüddeve, Refiuddeve, Reşîdüddeve ve kızı Ümmü'l-Kirâm da devrin ünlü şairlerindendi; yazdıkları şiirlerden bir bölümü çeşitli kaynaklarda yer almıştır. Mu'tasım Meriye'nin imarı için büyük gayret göstermiş, şehre temiz su getirmek amacıyla kanallar açtırmış, çeşitli bina ve saraylar yaptırmıştır. Bunlardan Sumâdihiyye Sarayı'nın çok güzel bir botanik bahçesi vardı. Yûsuf b. Tâşfîn'in büyük bir devlet adamı olarak takdirini kazanan Mu'tasım, ölümünden (22 Rebülevvel 484 / 14 Mayıs 1091) bir süre önce halefi Muizzüddeve'ye işbîliye (Sevilla) Murâbitlar'ın eline geçtiği takdirde Meriye'yi onlara bırakıp Hammâdiler'in hâkimiyetindeki Mağ-

rib topraklarına sığınmasını vasiyet etti ve oğlunun bu vasiyete uyararak üç gemiyle Bicâyeye (Bougie) gitmesi üzerine Benî Sumâdîh hânedanı sona erdi (Ramazan 484 / Ekim-Kasım 1091). Diğer bir rivayete göre ise Mu'tasım hastalığına rağmen şehri kuşatan Murâbit kuvvetlerine şiddetle karşı koymuş, ancak içeri girmelemini önleyememiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'd-Delâi, *Terşîf'u'l-ahbâr* (nşr. Abdülazîz el-Ehvânî), Madrid 1965, s. 84-85; Feth b. Hâkân el-Kaysî, *Kalâ'idü'l-İkşân*, Bulak 1283, s. 47; İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahire*, I/2, s. 729-734; İbn Dihye el-Kelbî, *el-Mu'trib* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî v.dğr.), Kahire 1993, s. 34 vd.; İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*? (nşr. Hüseyin Mûnis), Kahire 1963-64, II, 81; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 39-45; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib*, II, 195-198; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, III, 167-168, 174, 192; İbnü'l-Hatib, *A'mâlü'l-a'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 1956, s. 190-192; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, tür.yer.; R. Dozy, *Recherches sur l'histoire et la littérature des arabes d'Espagne*, Leiden 1881, I, 241-274; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party Kings*, Princeton 1985, s. 83, 147; J. A. Tapia, *Almería Musulmana I (711-1172)*, Almería 1986, s. 217-261; J. Bosch Vilá, "al-Mariyya", *EP* (İng.), VI, 576; E. Lévi-Provençal, "Ma'n", *IA*, VII, 273; a.mlf., "Mutasım", a.e., VIII, 749-750; a.mlf., "Tucibiler", a.e., XII/1, s. 479.

JORGE LIROLA

MU'TASIM-BİLLÂH

(المعتصم بالله)

Ebû İshâk el-Mu'tasım-Billâh Muhammed b. Hârûn er-Reşîd b. Muhammed el-Mehdî-Billâh el-Abbâsî (ö. 227/842)

Abbâsî halifesi
(833-842).

Hârûnurreşîd'in Soğd asıllı bir cârîyesinden 10 Şâban 180'de (18 Ekim 796) Bağdat'ta dünyaya geldi. 179 (795) yılında doğduğu da rivayet edilir (Taberî, IX, 119). Çocukluk yıllarında gerekli eğitimi alamadığı ve bu sebeple ilim açısından zayıf kaldığı kaydedilmektedir. Kardeşleri Emîn ile Me'mûn arasında cereyan eden iktidar mücadelesi sırasında Bağdat'ta kalıp siyasî hadiselerden uzak durdu. İlk resmî görevi 200 (816) yılında yaptığı hac emirliğidir. Ülkeyi Merv'den yönetip Bağdat'a dönmeyen Me'mûn'a karşı Bağdat'ta halife ilân edilen İbrâhim b. Mehdî'nin emriyle 202'de (817) Mehdî b. Ulvân el-Harûrî liderliğindeki bir Hâricî isyanını bastırdı (a.g.e., VIII, 558). 213 (828) yılında Me'mûn tarafından Mısır ve Suriye valiliğine tayin edildi ve Türkler'den askerî birlikler teşkil et-

mekle görevlendirildi. Başlangıçta Bağdat'ta kalmaya devam eden Mu'tasım, Mısır'da bazı Arap kabilelerinin isyan edip onun gönderdiği âmili öldürmesi üzerine (Rebûlevvel 214 / Mayıs 829) Mısır'a gitti ve isyanı bastırdıktan sonra Bağdat'a döndü (215/830). Ertesi yıl da Abdûs el-Fihri bazı âmilleri öldürünce Halife Me'mûn bizzat Mısır'a giderek Afşin'in (Haydar b. Kâvûs) yardımıyla isyanı bastırdı (217/832).

Valiliği döneminde Mu'tasım, Halife Me'mûn'un Bizans seferlerine katılarak önemli başarılar elde etti. Onun 216 (831) yılındaki Anadolu seferinde otuz kale fethettiği rivayet edilir (a.g.e., VIII, 625). Mu'tasım, 218 (833) yılındaki Bizans seferi için de geniş hazırlıklar yaptı ve halife ile birlikte yola çıktı. Me'mûn'un Bedendûn (Pozanti) suyu yakınlarında vefat etmesi üzerine (18 Receb 218 / 9 Ağustos 833) bazı kumandanlar oğlu Abbas'a biat etmek istedilerse de özellikle Afşin başta olmak üzere Türk kumandanları Me'mûn'un kardeşi Ebû İshak Muhammed'in halife olmasını istiyordu. Anlaşmazlığın hallinden sonra Abbas b. Me'mûn muhtemelen Türkler'in baskısıyla amcasına biat edince Ebû İshak Muhammed el-Mu'tasım-Billâh unvanıyla halife ilân edildi. Me'mûn'un, daha önce Mu'tasım'ı veliaht tayin ettiğine dair rivayetler şüphe ile karşılanmakta veya böyle bir tayinin Me'mûn'un ölümüne sebep olan hastalığı sırasında Türk kumandanlarının etkisiyle yapıldığı ileri sürülmektedir (Yıldız, *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, s. 23).

Mu'tasım-Billâh, siyasî açıdan ortaya çıkabilecek bir istikrarsızlığın önüne geçmek düşüncesiyle Bizans seferine devam etmeyip Bağdat'a döndü (1 Ramazan 218 / 20 Eylül 833) ve başşehirde düzenlenen biat merasimiyle taç giydi. Mu'tasım'ın halife olmasıyla Arap ve İranlı unsurlardan sonra devlet yönetimi Türkler'in eline geçmeye başladı. Câhiz, Türkler'i iyi tanıyan Mu'tasım'ın onlara ihsanda bulunup etrafına topladığını kaydeder (*Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*, s. 76). Bu olay Türk tarihi açısından da önemlidir. Mu'tasım-Billâh sayesinde Abbâsiler'in hizmetine giren Türk askerleri, Tolunoğulları ve İhşîdiler'in kuruluşunda olduğu gibi Türkler'in kitleler halinde İslâmiyet'e girmesinde de önemli rol oynadı.

Kendisine vezir olarak ilk önce Fazl b. Mervân'ı seçen Mu'tasım-Billâh, geniş yetkiler verdiği vezirin bir süre sonra yüksek miktarda haksız kazanç elde ettiğini öğrenince mallarına el koydu ve onu hapse

attırdı (220/835). Yerine Ahmed b. Ammâr el-Horâsânî'yi, kısa bir süre sonra da kendisine ölünceye kadar vezirlik yapacak olan Muhammed b. Abdülmelik İbnü'z-Zeyyât'ı getirdi. İbn Ebû Duâd'ı Me'mûn devrinde olduğu gibi kâdıkkudâtlık görevinde bıraktı.

Mu'tasım - Billâh'ın Bağdat'a dönmesinin ardından Cibâl, Hemedan ve İsfahan bölgelerinden kalabalık bir grup Hürremiyye hareketine katılarak isyan etti. Halifenin görevlendirdiği Hâşim b. Bâtîcûr'un isyanı bastırmakta başarısız kalması üzerine Bağdat Valisi İshak b. İbrâhim b. Mus'ab, Cibâl bölgesine vali tayin edilerek bu işle görevlendirildi. Zilkade 218'de (Kasım 833) Bağdat'tan hareket eden İshak b. İbrâhim Hemedan civarında toplanan isyancıların büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi (Zilhicce 218 / Aralık 833) ve esirlerle birlikte Bağdat'a döndü (11 Cemâziyelevvel 219 / 24 Mayıs 834). 219 (834) yılında Hz. Ali evlâdından Muhammed b. Kâsım b. Ömer el-Hüseyinî hilâfet iddiasıyla Tâlekân'da ayaklandıysa da Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir tarafından yakalanarak Bağdat'a gönderildi ve hapse atıldı.

Basra ile Vâsıt arasında yaşayan Hint asıllı Zutlar'ın Me'mûn devrinde olduğu gibi yağmacılık yapmaya devam etmeleri ve bilhassa nehir yoluyla Bağdat'a giden eşya ve erzaka el koymaları yüzünden Mu'tasım - Billâh, Ahmed b. Saîd el-Bâhilî kumandasında birlikler sevketti. Bunlar başarısız kalınca Uceyf b. Anbes 5000 kişilik bir ordu ile Zutlar'ın üzerine gönderildi. Aylarca süren mücadele sonunda Zutlar teslim olmak zorunda kaldılar. Kadın ve çocuklarla beraber 10 Muharrem 220'de (14 Ocak 835) Bağdat'a getirilen Zutlar, Bizans sınırındaki bazı kalelere gönderildi. Böylece Basra ve çevresinde meydana gelen karışıklıklar önlenmiş oldu.

Me'mûn gibi çeşitli Türk bölgelerinden birlikler getirmeye devam eden ve ordunun büyük bölümünü Türkler'den oluşturmuş Mu'tasım - Billâh, 221 (836) yılında Bağdat'ın yaklaşık 100 km. kuzeyinde Sâmerâ şehrini kurdu ve oğlu Hârûn'u (Vâsiq-Billâh) Bağdat'ta vali bırakarak Türk birlikleriyle beraber hilâfet merkezini oraya taşıdı. Bu onun Türkler'e karşı duyduğu güveni açıkça göstermektedir. Böylece Abbâsî tarihinde Sâmerâ devri başladı. Mu'tasım'ın desteklediği Türk kumandanları devlet yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi oldular. Bu kumandanlar arasında Afşin, Eşnâs et-Türkî, İnâk et-Türkî ve Boğa el-Kebîr en meşhurlarıdır.

Mu'tasım - Billâh döneminin en önemli başarılarından biri, Azerbaycan'da ciddi tehlike arzeden ve devleti uzun süre uğraştıran Hürremiyye hareketinin lideri Bâbek'in ortadan kaldırılmasıdır. Me'mûn zamanından itibaren bastırılmayan isyanın devlet için tehlikeli bir hal aldığı görülen Mu'tasım - Billâh, 220 (835) yılında Türk kumandanı Afşin'i Cibâl ve Azerbaycan bölgelerine vali tayin ederek isyanı bastırmakla görevlendirdi. Arkasından gönderdiği yardımcı kuvvetlerle Afşin'i destekledi. Bâbek'le iki yıl mücadele eden Afşin, Ramazan 222'de (Ağustos 838) Bâbek'in karargâhı olan Bez şehrini ele geçirdi. Bâbek Bez'den kaçmayı başardıysa da bir süre sonra yakalandı ve Sâmerâ'ya götürülerek idam edildi (3 Safer 223/4 Ocak 838).

Ordunun Bâbek isyanı ile meşgul olmasını fırsat bilen Bizans İmparatoru Theophilos 223 (838) yılında Zibatra'ya (Doğanşehir) saldırarak katliam yaptı ve şehri tahrip etti. Ardından Malatya'yı kuşattı. Bunun üzerine Halife, Afşin'in Azerbaycan'dan dönmesinin ardından büyük bir ordu ile Sâmerâ'dan bugünkü Afyon Karahisar yakınlarında bulunan Ammûriyye'ye (Amorion) hareket etti (2 Cemâziyelevvel 223 / 1 Nisan 838). Halife Tarsus'tan Anadolu'ya geçerken Malatya taraflarından Bizans topraklarına giren Afşin de kuzeye doğru ilerliyordu. İki ordu Ankara'da birleştikten sonra Ammûriyye'ye yürünecekti. İmparator Theophilos önce Afşin tehlikesini bertaraf etmek için harekete geçtiyse de Şâban 223'te (Temmuz 838) Kazova'da yapılan savaşta yenilerek İstanbul'a döndü. Halife, Afşin ile Ankara'da buluşarak Ammûriyye üzerine yürüdü. Bizans'ın İstanbul'dan sonra ikinci büyük şehri olan Ammûriyye 17 Ramazan 223 (12 Ağustos 838) tarihinde fethedildi. Ammûriyye'nin fethi İslâm dünyasında büyük coşkuyla karşılanmış ve şiirlere konu olmuştur. Bu zaferi "fethu'l-fütûh" (fethihler fethi) olarak vasıflandıran Ebû Temmam'ın "es-seyfû esdaku enbâen mine'l-kütüb" diye başlayan kasidesi meşhurdur.

Mu'tasım döneminde Türkler'in nüfuz sahibi olmasını hazmedemeyen bazı Araplar ve İranlılar, Abbas b. Me'mûn'u halife yapmak için faaliyete geçtiler. Uceyf b. Anbes'nin başını çektiği muhalefet Amr el-Fergânî, Hâris es-Semerkindî ve Ahmed b. Halîl gibi kişilerden oluşmaktaydı. Ayrıca bunlar, Anadolu seferi esnasında Mu'tasım'ın yanı sıra Afşin ve Eşnâs gibi Türk kumandanlarını öldürülmesi için bir suikast planı hazırladıysa da başarılı olamadılar. Ammûriyye seferi dönüşünde muhalif gru-

bun teşebbüsü ortaya çıkarılarak elebaşları tutuklandı. Mu'tasım, Abbas'ı Afşin'e, Uceyf'i İnâk'a, Ahmed b. Halîl'i de Eşnâs'a teslim etti. Abbas Menbic'de hapiste iken öldü. Amr, Nusaybin'de bir çukura atılarak ölüme terk edildi. Diğerleri de işkence ile öldürüldü (223/838).

Taberistan valisi ve Kârinler'in lideri Mâzyâr b. Kârin ile bağlı bulunduğu Horasan Valisi Abdullah b. Tâhir'in arasının açılması ve halifenin Abdullah b. Tâhir'in tarafını tutması üzerine Mâzyâr 224 (839) yılında isyan ederek vergiyi göndermedi. Halife ve Abdullah b. Tâhir'in bölgeye ordu sevkemeleri üzerine kardeşi Kûhyâr, Mâzyâr'ı hilâfet ordusuna teslim etti. Mâzyâr'ın so-pa cezasının infazı sırasındaki ölümü, kardeşi Kûhyâr'ın da ihanetinden dolayı Deylemli muhafızları tarafından öldürülmesiyle Taberistan'da Kârinler hânedanı son buldu ve bölge Tâhiriler'in yönetimine geçti.

Mu'tasım - Billâh devrinde dikkat çeken olaylardan biri de görevden azledileceğini anlayan Afşin'in kayınbiraderi ve Azerbaycan Valisi Mengü Çûr'un isyana kalkışmasıdır. Halife Boğa el-Kebîr'i Mengü Çûr'a karşı gönderdi. Mengü Çûr yakalanıp Sâmerâ'ya getirildi ve burada hapsedildi (225/840). Öte yandan halife ve ordu nezdinde büyük nüfuzu olan Afşin'in bu durumu bazı devlet adamları arasında kışkırtıcı sebep oluyordu. Abdullah b. Tâhir'in tahrikleri sonucu Afşin 225 (840) yılında tevkif edilip yargılandı ve bulunduğu hapisanede Şâban 226'da (Haziran 841) öldü. Mu'tasım - Billâh döneminin sonlarına doğru Ermevî ailesinden geldiğini iddia eden Ebû Harb el-Müberka' adlı bir kişi Filistin'de isyan etti. İsyanın giderek yayılması üzerine Recâ b. Eyyûb el-Hidârî kumandasında gönderilen kuvvetler Ebû Harb'i ele geçirdi (227/842).

Mu'tasım - Billâh 1 Muharrem 227'de (21 Ekim 841) hastalandı ve 18 Rebîülevvel 227 (5 Ocak 842) tarihinde Sâmerâ'da vefat etti. Yerine oğlu Hârûn, Vâsiq - Billâh unvanıyla halife oldu. Mu'tasım - Billâh kaynaklarda cesur ve iyi kalpli bir hükümdar olarak tanıtılmaktadır. Yeterli bir eğitim görmemiş olmasına rağmen güçlü bir hitabete sahip bulunduğu ve şiir yazdığı belirtilmektedir. Son derece tutumlu olduğundan geride zengin bir hazine bırakmıştır. Abbas b. Abdülmuttalib'in sekizinci kuşaktan torunu ve sekizinci Abbâsî halifesi olması, sekiz yıl sekiz ay kalifelik yapması, sekiz erkek ve sekiz kız çocuğunun olması gibi sebeplerle "müsemmen" diye vasıflandırılır. Onun bilhassa Sâmerâ'daki

MU'TASIM - BILLÂH

imar faaliyetleri önemli olup burada yaptırdığı el-Cevsaku'l-Hâkânî meşhurdur. Câhiz, *Fezâ'ilü'l-etrâk* adlı eserini Mu'tasim-Billâh zamanında yazmış, ancak çeşitli sebepler yüzünden ona takdim edememiştir. İshak el-Mevsilî, Fergânî ve Ya'kûb b. İshak el-Kindî gibi âlimleri himaye eden Mu'tasim-Billâh'ın kütüphanesinde 10.000 kitap bulunduğu nakledilir. Halife'nin oğlu Ahmed'in hocası olan ilk İslâm filozofu Ya'kûb b. İshak el-Kindî *Kitâb fi'l-felsefeti'l-ülâ* adlı eserini ona takdim etmiştir.

Me'mûn devrinde Mu'tezile'nin resmi mezhep olarak kabul edilmesi ve Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü (halku'l-Kur'ân) benimsemeyen âlimlerin sorgulanıp cezalandırılması (mihne) Mu'tasim-Billâh döneminde de devam etmiştir. Nitekim Me'mûn devrinde hapsedilen Ahmed b. Hanbel Mu'tasim zamanında Kâdilkudât İbn Ebû Duâd'ın tahrikiyle işkenceye tâbi tutulmuş, ancak bir süre sonra serbest bırakılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Riyad 1985, s. 470, 475-478; Câhiz, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri* (trc. Ramazan Şeşen), Ankara 1967, s. 61, 76; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 392; Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 191-192, 246, 276, 302, 426, 487-488, 544, 628; Dîneverî, *el-Ahâbârü't-tiwâl*, s. 401-406; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 464, 469, 471-478; a.mlf., *Kitâbü'l-Büldân*, s. 255 vd.; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VIII, 541, 545, 558, 620, 624-625, 646-650, 667; IX, 7-123; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb* (Abdülhamîd), IV, 46-64; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, III, 342-347; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ' fi târihi'l-hulefâ'* (nşr. Kâsim es-Sâmerrâî), Leiden 1973, s. 104-110; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XI, 25-118; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 314, 341, 409, 419, 421, 428, 432, 439-529; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahri*, s. 229-239; Safedî, *el-Vâfi*, V, 139-141; D. Sourdel, *Le vizirat Abbâside de 749 a 936*, Damas 1959, I, 245-269; Hakkı Dursun Yıldız, *Mu'tasim Devrinde Abbâsi İmparatorluğu: 833-842* (doktora tezi, 1965), İÜ Ed. Fak.; a.mlf., "Mu'tasim'in Halife Olmasında Türklerin Rolü", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 19-29; a.mlf., *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1980, s. 70-104; Tâhir Muzaffer el-Amîd, *el-İmâretü'l-Abbâsiyye fi Sâmerrâ' fi 'ah-deyi'l-Mu'tasim ve'l-Mütevekkil*, Bağdad 1976, s. 42-114; M. A. Shaban, *Islamic History*, Cambridge 1976, II, 61-69; Abdel-Rahman Salem, *War and Peace in Caliphate and Empire: Political Relations between the 'Abbāsids and Byzantium, 749-847* (doktora tezi, 1983), University of Birmingham, s. 188-217; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyaçılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 7, 9, 10, 144, 185, 219, 232, 236; H. Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates*, London - New York 1986, s. 158-168; Abdülazîz ed-Dürî, *el-'Asrû'l-Abbâsiyyü'l-evvel*, Beyrut 1988, s. 175-202; Osman Sayyid Ahmad İsmâ'il al-Bîlî, *Prelude to the Generals: A Study*

of some Aspects of the Reign of al-Mu'tasim (218-227/833-842), Katar 1989; a.mlf., "Mu'tasim and the Turks", *BSOAS*, XXIX/1 (1966), s. 12-24; Abdülazîz Muhammed Lümeylim, *Nüfûzü'l-Etrâk fi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye ve eşeruhû fi kıyâmî medineti Sâmerrâ'*, Beyrut 1411/1991, I-II; D. Ayalon, "The Military Reforms of Caliph al-Mu'tasim: Their Background and Consequences", *Islam and Abode of War* (ed. D. Ayalon), Variorum 1994, s. 1-39; M. Seyyid el-Vekîl, *el-'Asrû'z-zehebî li'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Dimaşk-Beyrut 1418/1998, s. 422-489; M. S. Gordon, *The Breaking of a Thousand Swords: A History of the Turkish Military of Sâmarra' (A.H. 200-275/815-889 C. E.)*, New York 2001, s. 47-140; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 100-101, 257-258; Mehmet Azimli, *Abbâsiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004, s. 94-122; Gülgün Uyar, *Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtima Evlâdi*, İstanbul 2004, s. 298-300; J. B. Bury, "Mu'tasim's March through Cappadocia in A. D. 838", *The Journal of Hellenic Studies*, XXIX, London 1909, s. 120-129; K. V. Zetterstéen, "Mûtasım", *İA*, VIII, 748-749; C. E. Bosworth, "al-Mu'tasim-Bi'llâh", *EP* (Ing.), VII, 776; A. Northedge, "Sâmarra'", *a.e.*, VIII, 1039-1041.

CASİM AVCI

MU'TASIM-BİLLÂH es-SA'DÎ

(bk. ABDÜLMELİK b. MUHAMMED).

el-MUTAVVEL

(المطوّل)

Sekkâkî'nin

Miftâhu'l-ülüm'unun

belâgatla ilgili bölümü için

Hatîb el-Kazvîni'nin kaleme aldığı

Telhişü'l-Miftâh üzerine

Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından yazılan şerh

(bk. MİFTÂHU'ULÜM).

MUTAVVİF

(المطوّف)

Hac rehberi, delil.

Sözlükte "tavaf eden" anlamına gelen ve hadis kaynaklarında da bu anlamda kullanılan **mutavvif** kelimesi (Buhârî, "Şürût", 15) daha sonra "tavaf ettiren" mânasını kazanmış ve hacıların kalacak yerleri, yeme içme, sağlık vb. meseleleriyle ilgilenen, hacın rükünlerini yerine getirmelerine yardımcı olan kişiler için bir görev unvanı haline gelmiştir. Bu anlamda ayrıca **delil**, **muallim** ve **şeyhül-hac** tabirleri de kullanılmaktadır. Eski mutavvifler hakkında daha çok seyahatnâmelerden bilgi edinilmektedir.

Hac maksadıyla Mekke'ye gelenlerin ödediği ücret şehir halkı için mutavvifliği cazip hale getirmiş, özellikle bazı aileler bunu bir geçim vasıtası olarak seçmiş, böylece bir meslek grubu oluşmuştur. Mutavvifliğe çocuk yaşta çıraklıkla başlanırdı. XIX. yüzyılın başlarına ait bir seyahatnâmede çocukların hacılara nasıl yardım ettikleri ayrıntılı biçimde anlatılır (Ali Bey, II, 61). Mutavvif adayı, belli bir süre tecrübe kazandıktan sonra Ahilik'teki çıraklıktan ustalığa geçişi hatırlatan bir merasimle bütün mutavviflerin huzurunda mesleğe girer ve yeni üye tarafından davetilere verilen "muallimiye" adlı ziyafetin ardından merasim Kur'an okunmasıyla sona ererdi. Mutavvifler dışa, hatta birbirine kapalı "tâife" denilen alt gruplara ayrılmışlardı. Her tâifenin başında tayinle gelmiş bir şeyhül-mutavvifin, bütün teşkilâtın başında da bu şeyhlerin kendi aralarından seçtikleri bir şeyhül-meşâiyih bulunurdu. Mutavvifler arasından görevini kötüye kullanan ve hacılara kaba davrananlar çakabildi; bunlar şeyhleri tarafından cezalandırılır ve kendilerine meslekten el çektirilirdi (İbrahim Rifat Paşa, II, 71-72).

Suûdîler devrinde zaman zaman yapılan şikâyetler üzerine yeni düzenlemelere gidilmiştir. 1965'te yayımlanan bir krallık genelgesinde hac görevlilerinin uygun fizikte ve yaşta, yeterli bilgiye sahip, hacılara iyi davranan kimseler arasından seçilmesi istenmiştir. Bu dönemde hacılara ve umre yapanlara hizmet eden ve mutavvifler, vekiller (vükela), deliller (edillâ), zemzemiler (zemâzime) denilen dört grup söz konusudur. Mutavvifler, rehberlik ettikleri hacıların dikkatini üzerlerinde toplayabilmek için başlarına sarı renkte büyük bir sarık sararlar, bellerine sarı, yeşil veya kırmızı geniş bir kemer kuşanırlar, süslü ceketler giyer ve ellerinde bir sopanın ucuna takılmış renkli bez alemler taşırlardı. Kalabalıkta seslerini duyurabilmek için aynı zamanda gür sesliler arasından seçilen mutavvifler Kâbe'yi tavaf eden hacıların önünde yer alır ve her şavtta okunan duaları onlara tekrarlatırlardı. Mina'ya ve Arafat'a gidişlerinde de onlara refakat ederlerdi. Mutavvifler hacıların ölümü halinde definlerinden ve eşyalarının muhafazasından da sorumluydular. Eskiden her mezhebin ayrı mutavvifleri vardı.

Vekiller mutavviflerin Cidde'deki temsilcileri durumundaydı. Bunlar limanda hacı adaylarını karşılar, gümrük işlerinde ve diğer hususlarda kendilerine yardım ederlerdi. Hacı adaylarını Mekke'ye nakledilmesinden ve hac sonrasına tekrar limana